

EEN PERFECT SLUITENDE DOOLHOF

Jaap Goedegebuure in HP/De Tijd, 14 januari 1994 over *De Lichtval*

In de meeste gevallen is het de werkelijkheid die het bewustzijn de wet voorschrijft, en niet andersom. Wie de realiteit laat kleuren bij de stemming van het gemoed is artistiek bevlogen of een aanhanger van het solipsisme. Wie daarentegen fantomen ziet en stemmen hoort waarvoor de omstanders blind en doof zijn, wordt ondergebracht in de categorie geesteszieken. Sommige filosofen mogen misschien voorschrijven dat alle waarnemingen berusten op gezichtsbedrog, 99 procent van de mensheid is en blijft realistisch en houdt zich stevig vast aan het idee dat de dingen om ons heen ook buiten onze wil bestaan. Het zou ook zo onhandig zijn wanneer onze werkelijkheid en die van bakker, kruidenier en werkgever niet met elkaar overlapt. Een romancier heeft aan de 99 procent, bestaande uit volgzaam burgers, geen boodschap. Een uitzonderlijke geest, daar is het hem om te doen. Al vanaf zijn debuut heeft Gijs IJlander zich met de extreme minderheid bezig gehouden. In zijn drie tot nu toe verschenen romans (*De kapper*, *Een fabelachtig uitzicht en Zwartwild*) is de werkelijkheid een prooi van obsessies, wanen en projecties. De buitenwereld staat stelselmatig bloot aan de grillen van een bewustzijn dat om wat voor reden dan ook (trauma's, ambities, angsten) buiten zijn oevers treedt en alle vaste grond verandert in een zompig en zuigend moeras. In zo'n wereld heeft het geen zin nog langer onderscheid te maken tussen normaal en gestoord.

In zijn nieuwe roman *De lichtval* heeft IJlander het perspectief van een schizofrene vrouw gekozen. Hoewel het even duurt voordat de lezer de definitieve diagnose kan stellen, is de derde alinea van het verhaal veelzeggend genoeg: "Het zweet brak Hedda uit: wat zij altijd had willen bewerkstelligen - met schilderijen, tekeningen, aquarellen, welke techniek had zij niet geprobeerd? - leek ze nu te hebben bereikt alleen maar door te kijken. De tijd was stilgezet." Het relaas zet in op het moment dat Hedda's mentale crisis acuut wordt. Tot dan toe heeft ze greep op de wereld proberen te krijgen met het conventionele middel van de kunst. Nu meent ze dat dat hulpmiddel niet langer nodig heeft; ze voelt zich bevlogen door een inzicht dat alle bestaande regels en afspraken van tafel veegt, en haar aanvankelijk zelfs enige angst aanjaagt. Maar naderhand is ook de waan vanzelfsprekend geworden. "Nu ze zich had teruggetrokken in het bed en niet meer naar buiten wilde kijken, nu ze alleen was met haar gedachten, leek alles bestuurbaar geworden. Ze kon de werkelijkheid naar haar hand zetten, leek het, de werkelijkheid verzette zich niet."

Wat ik tot nu uit *De lichtval* citeerde, gaf aan dat IJlander de duidelijkheid niet schuwt. Ook wanneer je zijn eerder verschenen werk ongelezen liet, besef je al vrij snel dat je bent beland in het schemergebied tussen droom en daad. Maar ondanks de soms wat hinderlijke neiging om alles expliciet te maken (je struikelt over zinnen als: "Soms stelde zij zich voor hoe...") en geen enkele vorm van symboliek, hoe zwaar ook, uit de weg te gaan (Hedda's weerkaatsing in de spiegel duidt onveranderlijk op haar gespleten geest), heeft de auteur me toch weer van begin tot einde in de ban gehouden. Het procédé waarbij de associaties van de hoofdpersoon moeiteloos worden omgezet in waarnemingen en ervaringen blijft in al zijn doorzichtigheid toch subtiel en verrassend. Dat heeft te maken met de omstandigheid dat IJlander optimaal gebruik weet te maken van de situaties die hij kiest. Hij is eerder een schrijver die een beperkt aantal mogelijkheden maximaal exploiteert dan iemand die blijft doorfantaseren op een eenmaal ingeslagen weg. Om die reden vond ik een roman als *Een fabelachtig uitzicht* te breed uitgesponnen, iets wat in *De lichtval* zeker niet het geval is.

Hedda wordt beheerst door een extreme achterdocht die haar al spoedig met een medeminnares confronteert. Vermoedens zetten haar aan haar man in de geest te vergezellen, niet alleen op de reizen die hij als ornitholoog moet maken, maar ook in de file op weg van huis naar de universiteit. "Te handelen, niet op grond van haar eigen wil, wat ze wilde op dat moment, maar toevallig, onder dwang van de omstandigheden. Zonder haar gedachten te hebben afgemaakt, zonder tot een verklaring te zijn gekomen. Steeds te moeten optrekken, tien, twintig meter rijden, dan weer stoppen."

Werkelijkheid wordt telkens weer in gekleurd door waan en stolt tot beeld. Het sterkste maakt het mechanisme zich kenbaar in de manier waarop Hedda haar directe omgeving ervaart. Oorzaak en gevolg zijn niet langer onderscheiden, wat natuurlijk niet anders kan nu ieder besef van tijdsverloop en chronologie ontbreekt. Halverwege laat IJlander het verhaal dan ook weer van voor af aan beginnen, maar schuift zodanig met gebeurtenissen en feiten dat de doolhof van begoochelingen zich steeds nauwer om de hoofdpersoon sluit. Typerend voor de mate waarin onze blik samenvalt met die van de hoofdpersoon zijn de vele ongerijmdheden. Eerst lezen we over een vogelverschrikker die zich in de tuin van Hedda's landelijk gelegen huis bevindt. De pop biedt plaats aan een steenuiltje dat territorium heeft gekozen op het erf. Even verder wordt meegedeeld dat de vogelverschrikker juist is neergezet om de uil te vrijwaren van concurrerende mussen en spreeuwen. Ten slotte heeft het er de schijn van dat al die vogels niets anders zijn dan een tot leven gewekte voorstelling die afkomstig is van een door Hedda vervaardigde etsplaat. Zoals ik al eerder zei is deze kip-ei discussie (wat is oorzaak van de waan en wat gevolg?) in wezen irrelevant. Wat telt, is de eigenzinnige logica van de hoofdpersoon die onafwendbaar leidt naar een ontknoping waarbij ze haar man, als was hij een insluiper met agressieve bedoelingen, met een bijl de schedel klieft. In die logica past de identificatie met de uil die op prooidieren jaagt zoals Hedda op haar spokende gedachten, en die doodt en verslindt zonder na te denken.

Voor het fatale slot zijn we er al getuige van geweest hoe Hedda haar echtgenoot letterlijk in een kuil laat vallen: ze gaat 's nachts het bed uit en laat in de warme afdruk van haar lichaam twee tot scherven geslagen glazen achter, een en ander onder het motto: "Nu zou hij wel tot het inzicht komen dat de liefde van de vrouw die naast hem lag als zij er niet was, geen echte liefde was. Het was haar om zijn bloed begonnen, dat zou hem nu wel duidelijk zijn." De opzet slaagt: de man snijdt zijn pols open aan een scherf en bloedt bijna dood.

Het incident vindt plaats aan het slot van het eerste deel en wijst daarmee vooruit naar het gewelddadige einde van deel twee. Uit dat arrangement blijkt al hoe zorgvuldig IJlander *De lichtval* heeft gecomponeerd. In de cyclische structuur van de roman accentueert hij het gesloten circuit van Hedda's denken, het systeem van haar waanzin. Door haar omgang met de werkelijkheid te verbinden met de kunst laat hij bovendien doorschemeren dat een schrijver even eigenmachtig en agressief in de realiteit kan ingrijpen als iemand die zich ook zonder kunst een god in het diepst van zijn gedachten waant.